

29e jaargang

nummer 1

juni 2020

Tijdschrift voor Waterstaats Geschiedenis

Tuindorp
Oostzaan

Ambtenaren-
bond water-
schappen

Inhoudsopgave

FRANCIEN VAN DEN HEUVEL

's-Hertogenbosch, een onneembare stad midden in een meer
Hulpverlening en preventie tijdens watersnoden 1740-1795

GIJS BARTELS

De dijkdoorbraak van 1960 in Amsterdam-Noord
Een 'Nationale Ramp' of niet? Reacties op en discussies rond
het debat

LAURAN TOORIANS

Waren de oudste kades heggen?
Twee verwante woorden voor mogelijk ook verwante zaken

BOEKBESPREKINGEN

PEILINGEN

OVER DE AUTEURS

Colofon

29e jaargang, aflevering 1, juni 2020

Het Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis is een uitgave van de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis (www.waterstaatsgeschiedenis.nl) en verschijnt tweemaal per jaar.

REDACTIE:

dr. Piet van Cruyningen
dr.ir. Maurits Ertsen
3 prof.mr. Herman Havekes
drs. Paul Schevenhoven
drs. Lauran Toorians
drs. Bert Toussaint

10 REDACTIESECRETARIAAT:

Maurits Ertsen
M.W.Ertsen@tudelft.nl
Kopij dient te worden aangeleverd bij het redactiesecretariaat conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn te vinden op de website van de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis of op te vragen bij het redactiesecretariaat. Boeken ter recensie kunnen worden gezonden naar Lauran Toorians (tekstredactie), Kasteellaan 2, 5175 BD Loon op Zand.

26

LEDENADMINISTRATIE:

32 Dhr. C. van Raalten
Parklaan 15
3016 BA Rotterdam
37 info@waterstaatsgeschiedenis.nl
Bankrekeningnummer NL 91 INGB
0000093830 t.n.v. Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis te Rotterdam.
Leden van de Vereniging ontvangen het Tijdschrift. Losse nummers kunnen worden verkregen bij de ledenadministratie. Abonnementsprijs € 30,- per jaar; voor gezinsleden en studenten € 15,-; losse nummers € 8,- exclusief portokosten. Voor themanummers gelden speciale prijzen.
Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij opgezegd vóór 1 december van het laatste lidmaatschapsjaar.

PRODUCTIE: Uitgeverij Verloren, Hilversum.

ISSN 0927-3336

© 2020 Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis en de afzonderlijke auteurs. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Waren de oudste kades heggen?

Twee verwante woorden voor mogelijk ook verwante zaken

LAURAN TOORIAN S

Taal is een symbolysysteem waarmee we communiceren. De relatie tussen taal en de werkelijkheid die we ermee benoemen en beschrijven is een willekeurige en anders dan de cabaretier Toon Hermans (1916-2000) zijn publiek wilde doen geloven, vormt un *oeuf* geen betere beschrijving van het zuivelproduct dan *een ei*. Taal is ook voortdurend in verandering, op alle niveaus. Deels wordt die verandering veroorzaakt door interne factoren (zoals het onvolmaakt aanleren, ook door kinderen van hun eerste taal), maar ook door veranderingen in de wereld van de realia. De samenleving verandert, objecten raken buiten gebruik of krijgen een andere functie en nieuwe zaken moeten benoembaar en bespreekbaar worden. Veranderingen in de woordenschat behoren daarmee tot de meest zichtbare veranderingen in een taal.

Een bekend en helder voorbeeld van dit proces is het Nederlandse woord *bolwerk*. De oudste vermelding die we daarvan kennen, dateert van 1407 en het woord betekende toen ‘verschansing’. Een tweede vroeg geattesteerde betekenis is ‘zeedijk’.¹ In dit woord is het eerste lid (*bol-*) vrijwel zeker een later uit het Nederlands verdwenen woord voor ‘(boom)stronk, dikke plank’. Een *bolwerk* was dus oorspronkelijk een uit houten balken opgetrokken werk dat als verschansing of als zeewering kon dienen. Later werd *bolwerk* een begrip in de vestingbouw en ging het ‘bastion’ betekenen. Met de verbreiding van het Hollandse vestingstelsel werd ook dit woord in allerlei talen geleend, waarbij het uiteraard steeds – zeker qua uitspraak – aan die lenende taal werd aangepast. Brede omwallingen rond steden gingen in vredige tijden ook fungeren als wandelplaats en toen vanaf het begin van de negentiende eeuw op allerlei plaatsen vestingwerken werden geslecht, waardoor ruimte ontstond voor brede lanen en ruim opgezette stadsuitbreidingen, bleef juist de betekenis ‘wandelplaats’ aan het woord kleven. Dit gebeurde blijkbaar voor het eerst in het Frans. Zo werd het Franse *boulevard* op zijn beurt in allerlei talen geleend met de nieuwe betekenis ‘wandelplaats, brede laan’. Dat gebeurde ook in het Nederlands en zo hebben we naast elkaar de woorden *bolwerk* en *boulevard*, elk met hun eigen betekenis, maar met dezelfde oorsprong.

Dit voorbeeld is niet uitzonderlijk, maar het helpt om het principe van het uitleenen en ‘teruglenen’ van woorden te verhelderen. In de moderne woordenschat van het Nederlands is *bolwerk* een erfwoord, geërfd uit het Middelnederlands, en *boulevard* een leenwoord uit het Frans (waar het zelf dus weer een leenwoord uit het Nederlands is). Een vergelijkbare situatie, maar ouder en minder doorzichtig, bestaat voor de woorden *kaai* en *heg*. Het probleem begint er hier al mee dat we voor beide woorden meerdere varianten hebben. Zo hebben we *ka*, *kaai* en *kade* met identieke betekenissen en *heg* en *haag* die ook hetzelfde betekenen (al zijn er zeker waar het vaktaal wordt altijd nuances aan te brengen). Zoals ik zal laten zien is in dit geval *heg*, *haag* het erfwoord en *kaai*, *kade* het leenwoord. De vraag is natuurlijk waarom *kaai*, *kade* werd geleend om aan te duiden wat het woord nog steeds aanduidt – een waterkerende wal – terwijl er een erfwoord *heg*, *haag* was dat ook die betekenis had kunnen hebben. Deze vraag hoop ik in dit artikel te beantwoorden.

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
29:1 (2020) 20-25

1 Marlies Philippa (red.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2003-2009) s.v. *bolwerk*. Dit en andere etymologisch naslagwerken is eenvoudig te raadplegen via www.etymologiebank.nl.

Afb. 1 Met de Mülker-Bastei in Wenen raken beide woordbetekenissen aan elkaar. Het oude bastion (bolwerk), oorspronkelijk Schottenbastei, kon vanwege de woningen die erop stonden niet worden gesloopt en grenst nu aan de beroemde Weense boulevard (hier Universitätsring) die ontstond na het slechten van de vestingwerken rond de stad. Foto SchiDD, Wikimedia Commons.

Wat is een heg?

Het Nederlandse *heg*, *haag* heeft verwanten in verschillende andere Germaanse talen en gaat terug op een Proto-Germaanse vorm **hag-jō*, met een oorspronkelijke betekenis in de trant van ‘dat wat (iets) omgeeft’.² Hieruit ontwikkelde zich al vroeg (uiterlijk rond 800 na Christus) de betekenis ‘omheind gebied, jachtterrein’. Vervolgens ging het woord ook datgene benoemen waarmee werd omheind, namelijk ‘(doorn)struikgewas’. Hierbij moeten we denken aan dichte, gevlochten heggen met doornige struiken die tot in de volle middeleeuwen vaak ook adellijke burchten omgaven. Die burchten droegen dan ook vaak namen als *De(n) Haag* of afleidingen daarvan (zoals *'s-Gravenhage*). De oorsprong van *haag* gaat nog verder terug en we hebben hier een woord dat vanuit het Proto-Indo-Europees rechtstreeks in het Nederlands is overgeërfd.

De Keltische talen, die tot de grote Indo-Europese taalfamilie behoren, erfden dit woord eveneens en ook daar kunnen we de verdere ontwikkeling goed volgen. De Proto-Indo-Europese beginklank **k* die in het Germaans via **ch* (als in *lachen*) ontwikkelde tot *h*, bleef in het Keltisch onveranderd. Het Gallisch, de Keltische taal die in de late ijzertijd en de Romeinse tijd in grote delen van Noordwest-Europa werd gesproken, is redelijk goed bekend. De vorm die we voor het Gallisch kunnen reconstrueren is **kagjo-* ‘dat wat (iets) omgeeft, omheining, omheind gebied’. In het zogenaamde Glossarium van Endlicher, een lijstje met Gallische woorden met hun Latijnse vertaling dat waarschijnlijk rond 800 werd samengesteld in Saint-Amand (in het noordwesten van Frankrijk, vlakbij de grens met België), komt het woord voor als *caio*.³ Ergens in de vroege middeleeuwen is dit woord als leenwoord opgenomen in zowel een aantal Germaanse talen als in het Oudfrans. Wij kennen het nu in het Nederlands als *kaai*, *kade* (de *d* is later, maar uiterlijk in het begin van de twaalfde eeuw in dit woord ingeslopen). Deze ontlening vond vermoedelijk plaats in het Noordfranse of Vlaamse kustgebied.⁴

Hiermee beschikken we dus over twee nauw verwante (en etymologisch ‘identieke’) woorden, het ene rechtstreeks vanuit het Proto-Germaans geërfd en met de betekenis *heg*, *haag* (‘omheining’), het andere geleend uit het Keltisch (Gallisch) als

² Het is in de taalkunde gebruikelijk gereconstrueerde vormen te laten voorafgaan door een asterisk (*).

³ Lauran Toorians, ‘Endlicher’s Glossary, an attempt to write its history’, in: Juan Luis García Alonso (red.), *Celtic and other Languages in Ancient Europe*. Aquilafuente 127 (Salamanca 2008) 153-184 (pp. 174-175).

⁴ Peter Schrijver (1999), ‘The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to Coastal Dutch’, *NOWELE* 35 (1999) 3-47; Lauran Toorians (2002), ‘Keltisch **kagjo-* “kaai, kade”, *Cadzand, Senecaega en Zennewijnen*’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 56 (2002) 17-22.

kade met de specifieke betekenis ‘waterkering’. Waarschijnlijk gebeurde hier iets in de dijkenbouw waardoor een nieuw (leen)woord functioneel werd. We kunnen ons afvragen wat er precies gebeurde en waarom juist dit woord werd geleend. Bij woorden als bolwerk en boulevard, waar het proces zich recenter voltrok, is vaak goed te reconstrueren welke weg een woord heeft afgelegd. In een verder verleden, waar geschreven bronnen schaars zijn of zelfs geheel ontbreken, is dat lastiger.

Dat de woorden *heg* en *kaai*, *kade* aan elkaar verwant zijn, zal op het moment van ontlening van dat laatste woord niet zijn beseft. Opmerkelijk is wel dat Andries Vierlingh (circa 1507-1579) de term *haeckkade* gebruikt. Het gaat dan om een relatief kleine en lage kade waarmee een dijk(s)put – de plaats waar grond is gedolven voor de bouw van een dijk – dwarsdoor in twee stukken werd verdeeld ‘opdat bij doorbraak van de verschkade het ondervloeiën vanden put tot een gedeelte beperkt zou blijven’.⁵ Vierlingh heeft ook een tekening (doorsnede) van een *haeckkade*. De meer gangbare term hiervoor is echter *hangkade* en Vierlinghs *haeckkade* lijkt een typisch Steenbergse variant waarvan onduidelijk is of hij daadwerkelijk iets met *haag* te maken heeft.⁶

Wel kennen we nog steeds heggen die in een tamelijk recent verleden ook een waterstaatkundige functie hadden: de Maasheggen. Het heggenlandschap langs de Maas tussen Vierlingsbeek en Batenburg is in korte tijd wereldberoemd geworden. In 2018 werd het gebied door UNESCO aangewezen als biosfeerreservaat, maar de verschillende terreinbeheerders hameren ook op de cultuurhistorische waarde van de Maasheggen. Voordat prikkeldraad algemeen in gebruik kwam, vormden heggen bij uitstek het middel om het landschap te voorzien van barrières die allerlei functies konden vervullen. In de overstromingsgebieden van rivieren hoorde hier toe ook het afzwakken van de kracht van het water bij overstromingen en het vasthouden van vruchtbaar slib. Zeker in tijden waarin de grote rivieren nog niet waren bedijkt, zal dit een belangrijke functie zijn geweest.⁷

De oudste vermeldingen van heggen in de regio van de Maasheggen dateren uit de veertiende eeuw en duiden op perceelscheidingen in grasland. In 1343 is bij Thorn langs de weg naar Wessems sprake van een graslandgebied in *der O* [de ooi] by

Afb. 2 Het Maasheggenlandschap bij De Rijtjes, Boxmeer. Foto René Schoenmakers, gemeente Boxmeer.

5 Andries Vierlingh, *Tractaet van dyckagie*. Editie J. de Hullu en A.G. Verhoeven ('s-Gravenhage 1920; herdr. Rotterdam 1973) passim en p. 424 (Verklarende woordenlijst), Plaat VIII Fig. 38. Met dank aan Adrie de Kraker die mij hierop wees.

6 Het enige naslagwerk waarin ik ‘haagkade’ vond (en waarin ‘hangkade’ ontbreekt) is Anne Bakker, *Lexicon van het Nederlandse landschap (voorlopige versie)* (1 mei 1993; www.voetvanoudheusden.nl/PDFs/lexicon%20van%20het%20nederlandse%20landschap.pdf).

7 Bijvoorbeeld Piet. H. Nienhuis, *Environmental History of the Rhine-Meuse Delta: An ecological story on evolving human-environmental relations coping with climate change and sea-level rise* (Dordrecht 2008) 182-184 (par. 7.4.5. Hedges). J. Rennes, *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast histo-*

Afb. 3 Een wildwal in het Dal van Palland, Beek-Ubbergen. De wal bestaat uit een aarden wal begroeid met dicht struikgewas. Foto Valentijn Te Plate / Vereniging Nederlands Cultuurlandschap.

risch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg (Leeuwarden 1999) 180-181 (paragraaf 6.3.4 Perceelscheidingen).

8 Renes, Landschappen, 180 (met verwijzingen).

9 Renes, Landschappen, 180 (met verwijzing).

10 Over Mariënhage: Nico Arts, David Hardy & Jan Melssen, 'Geschiedenis en archeologie van het klooster Mariënhage', in: Nico Pijls, Nico Arts & Laurant Toorians (red.), *Florarium temporum (Bloemhof der tijden). Een laatmiddeleeuwse wereldkroniek door Nicolaas Clopper, geschreven in het klooster Mariënhage bij Eindhoven (Tilburg/Hilversum 2018) 63-93* (pp. 64-66). In Helmond betreft het de locatie van de oorspronkelijke parochiekerk en later een klooster: Theo de Jong, Sem Peters & Ivo Vossen, *Verwerkt verleden. Helmond vanaf prehistorie tot nieuwe tijd* (Leiden 2015) 210-211.

11 Bijvoorbeeld Bert Maes, 'Inheemse bomen en struiken. Het landschap van westelijk Noord-Brabant als cultuurhistorisch erfgoed', in: Guido van den Eynde en Laurant Toorians (red.), *Op zand, veen en klei. Liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Hilversum/Tilburg 2016) 291-315 (pp. 305-311); met verwijzing naar Georg Müller, *Europas Feldeinfriedungen. 2 banden* (Ganderkesee 2013).

12 Julius Caesar, *De Bello Gallico II.17*. Vertaling Vincent Hunink: Julius Caesar, *Oorlog in Gallië & Aulus Hirtius, Aanvullingen op Caesars Oorlog in Gallië* (Amsterdam 2018) 59.

der hagen van der heggen. Hier bevond zich in 1389 een huis *Die Hegge* (ook *Alde Hegge*), de tegenwoordige kasteelhoeve Grote Hegge.⁸ Voor het Gennepershuis komt vanaf 1361 meerdere malen de naam *Immehagen* of *Huis ten Hage* voor.⁹ Zoals hierboven al gezegd, komen aanduidingen als 'die Hage', 'ten Hage' ook elders voor als naam voor adellijke woningen. Zo bijvoorbeeld ook het latere klooster *Mariënhage* (uit onder *die Hage*) in Woensel bij Eindhoven, *De Haag* (in *de Hage*) in Helmond en natuurlijk het al genoemde *Den Haag*.¹⁰

Een belangrijk kenmerk van deze heggen is dat ze veelal zijn 'gevlochten'. De heggen bestaan vaak uit meidoorn en sleedoorn. De stammen en dikkere takken worden deels doorgezaagd of ingekapt en naar opzij omgelegd waardoor de struiken in elkaar vervlochten raken en er een stevige en ondoordringbare heg ontstaat. De techniek om heggen te vlechten ('leggen' is de vakterm) vertoont regionaal grote verschillen en varianten komen (of kwamen) verspreid over vrijwel de hele wereld voor.¹¹ In Nederland was de kennis van het hegvlechten zo goed als verdwenen, maar dit ambacht beleeft door de recente waardering voor de Maasheggen een renaissance.

Voor de ouderdom van deze techniek wordt vaak verwezen naar een beschrijving in het verslag 'Over de Gallische Oorlog' (*De Bello Gallico*) van Julius Caesar:¹²

[...] Er was nog iets wat dit advies van de informanten kon ondersteunen. Wat betreft cavalerie stellen de Nerviers van oudsher niets voor (tot in de huidige tijd richten zij zich hier niet op; alles wat ze klaarspelen is te danken aan hun infanterie). Om nu toch ruiters van buurstammen die op rooftocht hun kant op komen gemakkelijk van zich af te houden doen ze het volgende. Ze toppen jonge bomen en buigen die om, waardoor veel takken in de breedte gaan groeien, waar ze dan braamen doornstruiken tussen zetten. Zo bereiken ze dat deze hagen als een soort muren bescherming bieden: je kunt er niet doorheen gaan of zelfs maar doorheen kijken. Omdat dit een vlotte doormars van ons leger belemmerde, vonden de Nerviers dat ze het advies niet naast zich neer moesten leggen.

Afb. 4 Een met hak-hout begroeide kade.
Foto LandschappenNL/
www.leestekensvan-hetlandschap.nl/kade
(29 april 2020).

Het gaat hierbij om de beschrijving van een plan van de Nerviërs om een hinderlaag te leggen voor het Romeinse leger op doortocht. Dat Caesar hier een gevlochten heg beschrijft, is duidelijk. Het territorium van de Nerviërs bevond zich in het huidige België, oostelijk van de Schelde en min of meer in het gebied van het latere bisdom Kamerijk. We zijn hiermee niet in de buurt van de Maas, maar dit citaat maakt wel duidelijk dat ook in de eerste eeuw voor Christus al vlechthekken werden gelegd die als muren in het landschap stonden. Ook voor de Maasheggen wordt een zo hoge ouderdom voor mogelijk gehouden.¹³

Het vervolg is speculatief. De oudste bedijkingen lijken in de elfde eeuw te hebben plaatsgevonden in de Vlaamse kustvlakte en enkele aangrenzende gebieden.¹⁴ Wellicht verbreidde de techniek zich vanuit de omgeving van Saint-Omer naar het noorden. In dit gebied zijn heggen nog steeds een veelvoorkomend verschijnsel, maar het is niet duidelijk hoe oud dit ‘bocagelandschap’ is. De Nervische heggen die Caesar beschreef, bevinden zich wel in de nabijheid en het is denkbaar – maar niet te bewijzen – dat dergelijke heggen ook buiten het Nervische gebied in de kustvlakte voorkwamen. Wanneer deze heggen in de overstromingsgebieden van beken en rivieren en wellicht ook in de kustvlakte net als de Maasheggen ook dienden om vruchtbaar sediment vast te houden, laat zich een relatie met vroege dijken voorstellen.

Van heggen naar dijken?

Een heg die met regelmaat sediment opvangt, zal waarschijnlijk vanzelf ‘inslibben’ en op een dijkje komen te staan. Vergelijkbaar zijn de houtsingels die werden aangeplant om ‘vliegend zand’ (stuifzand) van akkerpercelen te houden en die uiteindelijk begroeide zandwallen konden worden. Het is dan een kleine stap om ook gericht (vlecht)heggen te gaan leggen met het doel water te keren, of op zijn minst om de eroderende kracht van stromend water te doen afnemen en (meer) sediment vast te houden.

Dat er een overlap bestaat tussen het functioneren van aarden wallen (dijken of kades) en heggen, blijkt ook uit het feit dat landweren niet alleen vaak met struik-

¹³ Staatsbosbeheer & Rijkswaterstaat, *Heggen langs de grote rivieren. Aanpak bestaande heggen in het programma inhaalslag Stroomlijn van Rijkswaterstaat*, 6 (brochure, pdf).

¹⁴ M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St. Elisabethsvloed van 1404* (Assen 1955) 37; Alain Derville, *Saint-Omer. Des origines ou débuts du 14e siècle* (Lille 1995) 63. Zie ook Adriaan M.J. de Kraker, ‘Cistercian dyke building and water management in North Eastern Flanders (1200-1600) reconsidered’, in: E. Delaisse & J.-M. Yante (red.), *Les cisterciens et l'économie des Pays-Bas et de la principauté de Liège (XIIe-XVe siècles)* (Turnhout 2018) 135-154 (p. 141).

gewas waren beplant, maar met enige regelmaat ook met *heg* of *haag* werden aangeduid. Een voorbeeld is de *Gerheggen* of *Strijdhagen* die in 1439 werd aangelegd bij de Bergerhof, de boerderij van het kapittel van Thorn in Neer.¹⁵ Dezelfde overlap in terminologie komt voor in het Engels, zoals bij *Giant's Hedge* (of zelfs *Giant's Hedge Dyke*) in Cornwall. Hier gaat het om een structuur uit de vroege middeleeuwen.¹⁶

Het zou dan ook interessant zijn wanneer de archeologie ergens een vroegmiddeleeuwse (of oudere) waterkering aan het licht brengt, die in zijn functionele periode aantoonbaar begroeid is geweest met struikgewas. Totdat iets dergelijks beschikbaar komt, kan ik alleen maar speculeren dat op een gegeven moment de functie van waterkering belangrijker zal zijn geworden dan die van perceelscheiding, waardoor de naam van het object van betekenis kan veranderen. Zo veranderde dan de betekenis van Oudfrans (Picardisch en uit het Gallisch ontleend) *kay* 'levée de terre faite le long d'une rivière' van 'heg' naar 'kade'. Naarmate deze vorm van waterkering zich verbreidde, verhuisde het woord mee en werd het geleend in andere talen, waaronder het Nederlands. Zo kregen wij via een omweg *kaai*, *kade* als leenwoord naast het al langer in het Nederlands aanwezig *heg*, *haag*. Wanneer mijn redenering klopt, zouden we wellicht de archeologische resten van de eerste *kay* als *kade* niet in Nederland moeten gaan zoeken, maar in Noord-Frankrijk.

¹⁵ Renes, *Landschappen*, 315 (met verwijzing). Zie ook Bertus Brokamp, 'Middeleeuwse landwerken in Nederland', in: Henk Baas e.a. (red.), *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis* (Amersfoort 2012) 105-121 (p. 111).

¹⁶ Peter Spring, *Great Walls and Linear Barriers* (Barnsley 2015) 295-300, over 'Abatis and hedges' (abatis = landweer). Spring behandelt het fenomeen wereldwijd en door alle tijden. En Erik Grigg, *Warfare, Raiding and Defence in Early Medieval Britain* (Ramsbury 2018).